

Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі адамдық мұрат пен имандылық негіздері*

Аңдатпа. Мақалада түркі жұртының рухани атасына айналған Қожа Ахмет Ясауидің өмір тарихы мен асыл мұрасы – «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») кітабының табиғаты мен тағылымы, ондағы Алланың ақиқат жолы, адамдық мұрат пен адамгершілік қағидаттары, қоғам мен заман шындығы, дүние дидары, дін-діл мәні, ар-иман иірімі, ақыл-парасат өлшемі, исламдық тәрбие, софьлық идея, ел-жер қадірі, дәстүр мен дүниетаным арналары, жауапкершілік жүгі, жастық-достық сипаты, кісілік пен кішілік, сыйластық сырлары, тәлімдік сипаттар кең түрде сөз етіледі.

Қ.А. Ясауидің данышпандық дидары, ғұламалық гибраты, кемеңгерлік келбеті – «Хикметтер» кітабындағы Отан мен отбасы құндылықтарымен байланыстырылып, Жаратушыны тану мен құрмет тұту, Аллага сиынып, оның қасиет-құдіретін білу, адамшылық жолға адалдық таныту ісі төңірегінде жан-жақты қозғалады. Қ.А.Ясауи әлемінен анық аңғарылатыны, адамдық мұрат пен игілікті істі ардақтайды. Адамгершілік, әділеттілік, жасампаздық, жауапкершілік, мейірімділік, ізгілік, сыйластық сырына еркін еніп, қоғамдық-әлеуметтік мәні, тарихи-мәдени арналары мен көркемдік-рухани сипаты кең түрде ашылады. Аллага сыйынып, оның қасиеті мен құдіретіне мән береді. Ислам әлемі мен адами мұраттарға ден қойылады.

Қ.А. Ясауи «Хикметтер» арқылы жалпыадамдық мәселелерді қозғап, Ислам жолын уағыздап, Алла ісіне адалдық танытады. Ақиқат пен Тарихат жолын, софьлық идея мен шариғат шарттарын қатаң сақтайды. Елдік мүдде, ұлттық мұрат, руханият мәні мен тұғыры, сабақтастығы сақталады.

Түйін сөздер. Адам факторы, ұлт, ислам, дін, иман, дәстүр, дүниетаным, руханият, хикмет, софьлық идея.

*Мақала «AP14870245 – Ахмет Ясауидың «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» атты гранттық жоба негізінде жазылды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-134-145>

Кіріспе

Қоғамның басты байлығы Ғәм мемлекеттің негізгі факторы – Адам мен оның өмірі, еңбек мұраттары қай кезең, уақытта да маңызды болғаны анық. Әсіресе, Әділетті мемлекет құру бағытындағы батыл бастама, маңызды қадам жасар тұста – Адам факторы, оның

өмірі мен еңбегі, болашақ бағыт-бағдары, арман-мүддесі де айрықша мәнге ие болады. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауын – «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам», - деп атап, ел дамуына қатысты алдағы кезеңдерде атқарылатын реформаның басты бағдарлары қатарында – «Ел болашағына арналған стра-

тегиялық инвестиция» мәні кең орын алады. Бастысы, онда: «Еліміздің басты құндылығы – адам. Бұл – айқын нәрсе. Сондықтан ұлттық байлықты тең бөлу және баршаға бірдей мүмкіндік беру – реформаның басты мақсаты. Ұлт саулығы жақсы болса ғана, қоғам орнықты дамиды», - деп атап көрсетеді [1].

Мұның мәнісі: Әділеттілік қағидатын ұстанып, біртұтас идеяға кең өріс ашып, берекелі қоғамға қарышты қадам жасау. Осының негізінде – Жаңа Қазақстан құру, әлеуметтің әлеуетін арттыру, азаматтық қоғамды нығайтып, заң үстемдігіне жол ашу - береке-бірлікке бастайды; жауапкершілік жүгіне мән беріледі; ұлттық байлық тең бөлінеді; ел-жерге құрмет артады; саяси жаңғыру – экономикалық өзгерістерге әкеледі; «Халық үніне құлақ асатын» мемлекет тұжырымдамасы жүзеге асады. Басым бағыты мен маңызды қыры: «...Мемлекет, ең алдымен, бәріне бірдей мүмкіндік беріп, әділдік орнатады». Ел дамуының басты дінгегі, асыл арқауы осы. Мұның арғы-бергі тарихқа, тұғырлы тұлғалардың есімі мен еңбегін зерттеп-зерделеу ісінде де маңызы зор. Осы орайда, түркі жұртының рухани кеменгері, Қазақстан мен Орта Азиядағы софылық идеяның бастауында тұрған – Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») атты еңбегіндегі жалпыадамдық мәселелердің құндылық қырларын ашып, кеше-бүгін сабақтастығына, даму үрдістеріне мән берудің маңызы зор.

Зерттеу әдістері

Мақалада өмірбаяндық, герменевтикалық, филологиялық-деректанулық һәм әдеби-мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау

Ел дамуы мен руханият өрістеріне жігі ден қойсақ, арғы арналарда жасаған - Әл-Фараби, Қ.А. Ясауи, М.Қашқари, Ж.Баласағұн, бертіндегі – ақын-жыраулар мұрасы, би-шешендер өнері, ХІХ-ХХ ғғ. ақын-әнші, сал-сері, ұстаз-ғалым, қаламгерлер шоғыры – адам-

дық мұратты, ақыл-парасатты, ақиқат-әділеттілік бағытын, жауапкершілік жүгін, дін-діл жайын, парыз-қарызды, білім-ғылым ісін, адамгершілік жолды, тарих пен таным тоғысын, тәлім-тәрбие мәнін, сыйластық сырын кең түрде сөз етті.

Осы орайда, есімі мен еңбегі бүкіл түркі жұртшылығына кеңінен мәшһүр Қожа Ахмет Ясауидің шығармашылық мұрасы адами мұраттарды ардақ тұтып, имандылық нұрын жалпақ жұртқа жеткізген ағартушы, жаңа сопылық ағымның көрнекті өкілі һәм діни қайраткері ретінде бегілі болды.

Ақиқатында, Қ. А. Ясауи Қазақстанның Түркістан өңірінде, Сайрам қаласында туып, Йасы кентінде тұрған. Әлем жұртшылығы – Ясауи деп танып, құрмет тұтты. Өмірі мен кезеңін, шығармашылық мұрасын кең түрде танып, зерттеп-зерделеу, ондағы ақиқат мәніне ден қойды. Бұдан байқалатыны: «Қожа Ахмет Иасауи – түркістандық ғұлама...«Диуани Хикмет» атты еңбегінде өзінің Түркістанда туғандығын білдіріп отырады...

Иасауи хикметтерінің мәні, философиясының өзегі – адам» [2, 424-425].

Жасынан зерек, сергек болып өскен – Ясауи әкесін үлгі-өнеге тұтады. Өмірге, еңбекке құштарлығы ерте білінеді. Әкесінің сауатты һәм ақындығына жас кезінен-ақ мән береді. Сайрам имамы – Арыстан бабтың алдын көріп, тәлім-тәрбие алады. Бұхарға барып, сопылық бағытта білім алып, ізденіп-оқып, өзін жан-жақты дамытады. Софылық бағытты ұстанады. Адамдық істі ардақтайды. Адамгершілік, жасампаздық, мейірімділік, ізгілік, сыйластық сырына ерекше мән береді. Діни-софылық жолдың, бағыт-талаптарына адалдық танытады. Адамшылық жолды, имани-рухани әлемді жаны қалайды. Өмірде осы бағытты таңдайды. Аллаға сыйынып, оның қасиеті мен құдіретіне мән береді. Өмір тағылымы мен пенделік-тіршіліктің, қырлы-сырлы сипаттарын айқындайды. Діни-фәлсапалық бағытты ұстанып, Ислам жолына түсіп, осы жайттардың анық-қанығын танытатын біліми-ғылыми еңбектерге, дәстүр мен дінге, тарих пен таным арналарына, өмір тағылымына ден қояды. Өмір сапарында - 73 жас жасаған Қ.А.

Ясауидің басына бастапқы тұста – Қарахан үкіметі күмбез орнатқанымен, Шыңғыс хан шапқыншылығы тұсында (XIII ғ.) бұзылып, жарамсыз күйге түсіп, қирайды. Бұдан кейін даңқты тұлға Ақсақ Темір күмбезді жаңғыртып, жаңадан салады. Әулиелік орын – маңызды сипатқа ие болады. Архитектуралық мәні, мәдени-рухани һәм көркемдік-эстетикалық әсер-ықпалымен де алыс-жақыннан келген ресми адамдарға, туристер мен жалпы жұртшылыққа айрықша қызығушылық туғызып, көңіл толқынын тербеп, жан құбылыстарына мейірім шуағын шашып, нұрын төгіп, көркем қасиеттерді меңгеруге мол мүмкіндіктер береді. Маңыздысы, оның басты еңбегі – «Диуани Хикмет» Жаратушыны тану мен құрмет тұту, Аллаға сиынып, оның қасиет-құдіретін білу, ақиқат мәнін ашу, адамшылық жолға адалдық таныту ісін сөз етеді.

Қ.А. Ясауидің өмірнамасы, шығармашылық мұрасы көптен айтылып – жазылып һәм зерттеу нысаны етіліп келеді. Ақиқатында, Қ.А.Ясауидің «Диуани хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») еңбегі Қазанда (1889, 1902), Ыстамбұлда (1901), Ташкентте (1902, 1911) бірнеше рет жарық көрді.

Бұл бағытта, әсіресе Ресей шығыстанушылары – Е. Э. Бертельс, А.Н. Самойлович, С. Е. Малов, А.К. Боровков, Ә. Наджиб, түрік оқымыстысы - Ф. Куприлизде, өзбек ғалымдары - Ә. Рүстемов, Н. Маллаев, И. Хаққұлов, қазақ зерттеушілері - М. Жармұхамедов, Ә. Дербісәлі, М. Мырзахметұлы, С. Дәуітов, М. Шафиғи, Х. Сүйіншәлиев, А. Қыраубайқызы, Ә. Жәмішұлы, И.Жеменей, Кенжетай Д, Б. Қорғанбеков т.б. біліми-ғылыми тұрғыдан танып-талдап, зерттеп-зерделеп, кең түрде қарастырды. Осы орайда, ақын-ағартушы, қайраткер һәм қаламгер М. Дулатовтың Ташкентке бара жатып, Түркістанға түсіп, хазірет Сұлтанға зиярат еткендегі алғашқы әсері былай беріледі: «...Қожа Ахмет Ясауи хазіреттері хақында сөйлеген һәм халыққа тараған неше түрлі кереметтер жалғыз қара халық пен саудагерлерді ғана емес, заманындағы қаһармандарды да өзіне тартқан...

Түркістанның мұнша атақты шаһар болып, замандағы хандар көз тігіп әрқайсысы

өзіне қаратып алуға қан төгіп, тарих жүзінде белгілі орын алуға себепші болған Қожа Ахмет Ясауидің бейіті һәм оның үстіне орнатқан мешіт – белгі екені мағлұм болды» [3, 229, 231].

Асылы, адам әлемі мен асыл мұраттарын адамгершілік қағидаттарына негіздеп, ақиқат жолын ұстанған – Қ.А.Ясауидің өмір тарихы, отбасылық құндылықтары да ғибраттық-өнегелік қырларымен мәнді. Негізінен: «Ахмет Ясауи – Түркістан қаласының тұрғыны. Өз кезіндегі сауатты, білімді адамның бірі. Жасынан исламдық тәрбие алған, діни мистиканы жақтаушы ақын. Ол - софылық идеядағы поэзияның көрнекті өкілі. Оның бізге мәлім шығармасы – «Диуани Хикмет» атты діни уағыз, ғибрат өлеңдер жинағы. Туған және тұрған қаласы Ясауи (Түркістан) атымен өзі де Ясауи атанып кеткен. Оның ата-бабалары Қарахан мемлекетіне қызмет етіп, Сайрам төңірегінде мекендеген адамдар» [4, 128].

Жас кезінен исламдық тәрбие алып, софылық идея бағытында болған Қ. А. Ясауидің соңында қалған мұра-мирастарында ақиқат жолы, адамгершілік мұраттар, жан құбылыстары айқын аңғарылады. Мұның өзі профессор М. Мырзахметұлы айтқанындай: «...Ясауидің өзін жан ғылымының көшбасшысы, сол ілімнің ғалымы ғана емес, оза шапқан хакімі болуы себепті де, Әзірет Сұлтан аталып кеткені жай нәрсе емес» [5, 11].

Елдік тарихнамаға ден қойған тұста, Тұран жерін мекен еткен түркі жұртына ғұламалық қырларымен, кеменгерлік қасиеттерімен, ақын һәм рухани ұстаз болған Қ.А.Ясауидің шығармашылық мұрасының алтын діңгегі мен асыл өзегі – Ислам дінінің қағидаттарына адалдық танытып, ақиқат жолы мен софылық идеяға басымдық береді. Анығында: «Исауи «Диуани Хикмет» («Хикметтер») кітабының XV-XVI ғасырларда жазылған көшірме-қолжазбасы кеңестер заманына дейін Қазан, Ташкент қалаларынан бірнеше рет басылып шығып, халықтың рухани сусынына айналған. Жергілікті халық кітаптың үзінділерін баласын әдилеп отырып жатқа айтатын еді. Кеңес өкіметінің кезінде кертартпа идеологияны насихаттайтын кітап ретінде саналып, оқу

бағдарламаларына кіргізілмеді. Оның есімін ел жадына оралту үшін ғалымдар ақынның жалпы адамшылық көзқарастарын діннен бөліп қарауға мәжбүр болды.

«Диуани Хикмет» кітабында діни имандылықты, жан тазалығын, ізгілікті үлгі етеді. Даналық ойлары Баласағұни, Абай, Шәкәріммен жалғасып, тамырласып жатады. Иассауи бұл кітабын «Дәфтар сани» («Екінші дәптер») деп атаған. Оның себебі анық емес...

Әдебиетімізде Иассауидің Шәкәрімге дейін үзілмеген сопылық дүниетанымның үрдісі бар. Сопы болу – мына дүниеде өмір сүріп, бұл дүниемен өмір сүрмеу. Бұл дүниенің пендешілігінен жоғары тұру, дүниеқұмарлық, қызыққұмарлықтан безу, арам нәпсіден тыйылу. Олар ғашықтықты Аллаға қарата айтады. Материалдық құндылықтан жан тазалығын жоғары қояды...» [6, 79, 80].

Осы реттен келгенде, Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») кітабы Алланың ақиқат жолын, керемет те көркем қасиетін, адалдық пен адамдықты, адамгершілік пен қайырымдылық істі қадірлеп – құрметтеп, үлгі-ғибрат тұтудың ғажайып көрінісі, өрнекті-өнегелі өмір тағылымы болып табылады. Данышпандық дидары, ғұламалық ғибраты, кеменгерлік келбеті, ақыл-парасаты мен білімі-ғылыми Іәм діни-сопылық сипаттары – Қ. А. Ясауидің даңқты есімі мен еңбегін, жарқын да жасампаз жолын, ғұламалық ғибратын, кеменгерлік қасиетін, кемел болмысын биіктете түседі [7, 208].

«Хикметтер» мазмұнына ден қойып, табиғаты мен тағылымына мән берсек, Алла ісін мадақ етіп, Ақиқат жолын көрсетіп, ар-иманға сеніп, адамшылық-адамгершілік мұраттарды асқақтата түскенін анық аңғарар едік. Әділетті істі ардақтап, игілікті-ізгілікті іске кең жол ашады. Жасампаздық жолды ұстанып, жақсылық пен достықты ту етеді. Кісілік пен кішілікті, мейірім мен қамқорлықты, елшілдік пен отаншылдықты, бауырмалдық пен еңбекшілдікті, берік дәстүр мен терең дүниетанымды, тарих пен танымды, тәлім-тәрбие мен туыстықты, татулық пен тұтастықты, мөлдір махаббат пен сағыныш-сүйіспеншілікті,

сыйластық сырларын т.с.с. асыл арна, кең өріс құрап, жан-жүректен қозғалып, көңіл толқынымен жүйелі жеткізіледі.

Қ.А.Ясауидің «Диуани хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») еңбегін қайта оқып, мән-мазмұнына назар аударғанда, алдымен қоғамның басты байлығы – адам мен оның өмірі, еңбегі мен әрекет-қимылы, Алла ісі, қасиет-құдіреті, ақиқат жолы, әділетті іс, кісілік пен кішілік, қарапайымдылық қағидаттары, дүние дидары, дәстүр мен дін, ақыл-парасат, білім-ғылым, тарих пен таным, жастық пен достық, жақсы мен жаман, тәлім-тәрбие арналары, сыйластық сыры, тіршілік тынысы терең танылады. Бастысы, Қазақстандағы – Сайрам жерінде (байырғы Ислам орталығы) туғаны, ата-анасы – Ибраһим мен Қарашаш осында тұрып, осы жерде қайтыс болады. Олардың зираты мен күмбездері – Сайрамда тұр. Әкесі шейх Ибраһим – Сайрамның белгілі-беделді әрі сауатты адамдарының бірі болды.

Ойға алсақ, асынан зерек, сергек те сезімтал Ахмет жеті жұрттың тілін (араб, түрік, парсы т.т.) ерте меңгеріп, оқу-білімге ден қояды. Шығыс жағрафиясын, дәстүрі мен тарихын, әдебиеті мен фәлсафасын жетік меңгереді. Өлең-жырға бейім болып, өз жанынан сөз шығарады. Олар, негізінен сыр-сезімге құрылып, көркемдікке негізделген. Ізденіс пен ізгілік басым, бедерлілік пен бейнелілік мәні айқын, орамды ой мен ойлы өрнектері табиғи өріс алып, «айналасы жұп-жұмыр», көркемдік келісімі рухани-эстетикалық құндылықтарға суарылған шымыр шумақтардан тұрды. Бұлардың бәрі-баршасы түрік тілінде жазылды. Ақиқат жолын ұстанды. Әділетті істі мұрат тұтты. Өмір тағылымына ден қойды. Шындықты шырақ етті. Мақсаты айқын, бағыты берік болғандықтан, жүйелі түрде табиғи өріс алып, шеберлікпен Іәм шешендікпен арналы ағыс құрады. Жұрт жадында – Ахмет айтты деген ақыл-нақыл, қанатты-ғибратты, өсиет-насихат сөздер, танымдық-тағылымдық мәні мол ойлары мен толғаныстары кең тарады. Ел арасында өзінің де есімі мен еңбегі, беделі мен жауапкершілігі, қадыр-құрметі, бауырмалдығы мен мейірім-сыйластығы еселеп арта түсті.

Қ.А. Ясауидің өмірнаамасына жіті ден қойсақ, алпыс үш жасқа толғаннан кейін-ақ: - Пайғамбар жасына жеттім. Ендігі өмірім – «Күпірлік!»-деген ұстанымға мықтап табан тіреп, қазіргі мавзолейдің оңтүстік шығысқа қарай 150-200 метр қашықтықта Аллаға құлшылық ететін – жер асты (жертөле) мешітін (Араб сөзінде – «халуат») салдырады. Халуатта қалған ғұмырын өткізген – Қ.А. Ясауи «Диуани хикмет» («Даналық сөздер» - «Хикметтер») атты ақиқат жолын, ізгілік мәнін сөз ететін еңбегін жазады.

Анығында, Қ.А.Ясауи «Хикметтері» - ақиқат жолын бағыт етті. Ар-иман ісі – басты ұстанымы болды. «Бисмиллаһ», - деп сөз бастады. Тақуалық жолын тұтты. Жалпақ жұртқа сөзін арнап, жан жылуын, жүрек отын шамшырақ етті. Жаратқанға жалбарынды. Ғаріптердің қамын ойлап, көмек қолын созды. Ораза, намаз мәнін ұқты. «Махшар күнінің» (Қиямет қайым күні) сырын ашып, әзәзілдің арбауына, шайтан-залымға лағнет айтты. Алла әмірін серт етіп, ақиқат жолына түседі. Әділетті істі ту етеді. Мұны байыпты зерделеу үшін Қ.А. Ясауидің «Хикметтер» кітабы арқылы тарата сөз етеміз. Аударған және түсініктерін жазған – Әбіраш Жәмішұлы [7, 208].

Еске алсақ, «1-хикмет» бастапқы тұстан-ақ ақиқатты айтып, әділеттілікті жақтап, тақуалық жолды ұстанып, барша жұртқа сөз арнайды. «Жан жылуын, жүрек отын» мейірім шуағымен ұсынып, ғаріп-кемтарларға демеу болып, қол ұшын береді. Бос белбеу, қуыс кеуде, қуыршақ кейіптегі «кекірейген кердеңдерден» бойын аулақ ұстайды. Тиісті тұста: «Махшар күні мархабат ет, пана болғын», - десе, «мейірімі жоқ меңіреулерге» қас екенін де анық-қанық жеткізеді. Аят, хадис мәніне ден қойып, ғаріп-кемтарларға көңіл бөліп, бойын да, ойын да таза ұстайды. Алғашқы кезекте:

«Бисмиллаһ» деп сөзді бастап, хикмет айтып,

Шәкірттерге дүррі гауһар шаштым міне.

Тақуалық жолын тұтып, қайғы жұтып,

«Дәптер сәни» беттерін аштым міне,-десе, келесі кезекте ой-сөз жүйесі дами түседі:

Сөзімді айтам зейін қояр барша жанға,

Жан жылуын, жүрек отын аңсағанға.

Демеу болсын ғаріп, пақыр, шаршағанға,
Кекірейген кердеңдерден қаштым міне.

Қам көңілдің қайғысына дауа болғын,
Жолда шаршап шалдыққанға сая болғын,
Махшар күні мархабат ет, пана болғын,
Мейірімі жоқ меңіреулерге қаспын міне,-деп ақиқат мәніне ден қойып, ізгілік жолына бет бұрады. Алла ісін, құран мәнін терең түсінеді. Жаратушыға жалбарынып, хақ жолына түседі. Алла әмірін, намаз, ораза мәнін, алпыс үш жастың қасиет-құдіретін терең сезінеді. Нәтижесінде: ақиқат жолы – бағыты, ар-иман – ұстанымына айналады. Оның маңызды қырын, тәлімді тұстарын төмендегіше таратып, мәнді тұжырым жасайды:

Алпыс үшке жетті жасым, өтім ғафыл,
Алла әмірін атқармаған мен бір жаһіл.
Ораза, намаз дегеннен жұрдай тақыр,
Үсті-басым баттасқан кір, күспін міне.

Уа, дариға, махаббаттың дәмін татпай,
Жар да сүймей, үйді ойлап, дүние таппай,
Ойсыз, қамсыз, шайтандықтан бойды тартпай,

Жан берерде жанталасқа түстім міне.

Немесе:

Қашты иманым, қасіретке батты ділім,
Жылдам жетті-ау әйтеуір кәміл пірім.
Шайтан лағнет зыта қашып жоғалтты ізің,
Бихамдуллаһ, иман нұрын құштым міне.

Кәміл пірім қызметінде тындай жүрдім,
Дамыл таппай, көз ілмей зырлай жүрдім.
Әзәзілдің арбауына қыңбай жүрдім,

Сосын да мен қанат қағып ұштым міне,-деп ақиқат өмірдің мәнді-нәрлі тұстарын, Құранның сыр-сипатын, намаз, оразаның пайдалы қырларын, ар-иманның қасиет-құдіретін жан-жақты ашады. Маңыздысы, адам әлемінің мың сан қырлы-сырлы сипаттарын, өмірі мен еңбегін, ақыл-парасатын, дәстүрі мен дүниетанымын, діні мен ділін, дүниеәуи-жаһандық дидадарын, біліми-ғылыми арналарын, ар-иманы мен фалсафалық-салауаттық сипаттарын, мәдени-рухани һәм көркемдік-эстетикалық құндылықтарды, танымдық-тағылымдық мәнін, тәлім-тәрбиелік иірімдерін дидактикалық қағидаттармен берік байланыстырады.

Бұдан байқалатыны, «1-хикмет» - Алла әмірін, Құран мәнін, аят, хадис сипатын, ақиқат жолының бағыт-бағдарын, «Махшар күнінің» сырын, ар-иман қасиетін қысқа-нұсқа, жүйелі жеткізеді. Адал жүріп, анық басу, әділ істі қолдап, жат әрекет, теріс қылықтың жолын кеседі. Ізгі ниетке бет бұрып, ізгілік жолына қадам жасайды. Жақсылыққа жақын жүру, жамандықтан қашық болу мәні айқындалады. Жасампаздыққа кең өріс ашу – басты мақсат, негізгі мұрат етіледі. Адам мұраты, еңбек мәні, өмір тағылымы осыған саяды.

Қ.А. Ясауи ақиқат жолы – Алла сөзі екенін жанына демеу, көңіліне медет, өміріне өзек етеді (2-хикмет). Ғарып, пақыр, жетімдерге қол ұшын беріп, демеу жасау – басты ұстанымына айналады. Бұдан кейінгі жерде:

Жеті жаста Арыстан баб келді бабам,

Хақ Мұстафа аманатын берді маған,-деп ақиқат мәнін, өмір өзегін, Тәңір жолының маңызын, қасиет-қырларын терең түсінеді.

Бұдан кейінгі тұста:

Құрма беріп, мейірлене назар салды,

Сол заматта-ақ кеудемде бір шырақ жанды.

Еркелетіп шақырып қасына алды,

Мектеп барып, бек қуанып тұрдым мен де.

Кітап ашып, сурәлардың мәнін сұрап,

Ұққанымша асықтым, әзер шыдап.

Қол қусырып, ұстазымның сөзін сыйлап,

Жаутаң қағып, көңілін бағып тұрдым мен де,- деп Алла сөзін ауызға алып, адал жүріп, әділ сөйлеп, ақ жолды ұстанғаны анық аңғарылады. Мектеп көріп, ұстаз алдынан өтіп, болашақты бағдарлап, батыл қадам жасағаны да байқалады. Жеті жаста жылы ұшырасқан – Арыстан баб, Хақ Мұстафа аманаты, Тәңір жолының мәні, ұстаз ұлағаты мен өмір тағылымына ден қоюы – болашақ бағдарын, азаматтық ұстанымын да айқындайды. Алла сөзі, өмір мәні, тәңір жолы – басты бағытына айналады. «Жер астына жеке еніп, нұрға толдым»,-деп Ібіліс ізінен, нәпсіқұмарлықтан арылғанын анық-қанық айтады (3-хикмет).

Адам әлемі, өмір мұраты, жас ерекшелігі де негізгі ұстаным жүйесін құрайды. Айталық, «4-хикмет» - 63 жастың маңыз-мәнін кең

түрде айқындайды. «Не себептен алпыс үште ендім жерге?»-деп себеп, сырын ашады. Алла сөзі, Хақ Мұстафа мәні, Жәбраил жайы кеңінен көрінеді. Маңыздысы, Алланың ақиқат жолын бағыт етеді. Нәтижесінде:

Перзентім деп хақ Мұстафа тартқан қалам,
Барлық әруақ ықласы да ауды маған.

«Нұр дария боп толқып ақ- деді,- балам»,

Сол себептен алпыс үште ендім жерге.

Немесе:

«Жолымды ұста» - деп маған әмір берді,

Зікір салдым, бүкіл ағзам майдай ерді.

Рухым кірді, тәнім сөйлеп Алла деді,

Сол себептен алпыс үште ендім жерге.

Сонымен бірге:

Аршы үстінде намаз оқып, тізе бүктім,

Зар еңіреп бір Алладан рақым күттім,

Жалған ғашық, суайт сопыны жүндей тұттім,

Сол себептен алпыс үште ендім жерге.

Жан пидасыз құр «һу-һу» бәрі жалған,

Сауалда сүрінгендер жолда қалған.

Өзі, сөзі тазаны қолдайды Жаббар Аллам,

Сол себептен алпыс үште ендім жерге,-деп өмірнама тарихынан, дүниеәуи жайлардан сыр шертіп, мәнді тұжырым жасайды.

Алла мәні, сөзі мен ісі - «5-хикметтің» тұтас табиғаты мен тағылымын айқындайды. Алпыс үш жас мәні, жерге енудің жайы терең қозғалады. Тарих мәні, тағдыр талқысы, өмір тағылымының сыры ашылып, оған дейінгі әр жастың ерекшелік қырлары көрсетіледі. Айталық, бастапқы тұста:

Бір жасымда әруақ маған аян берді,

Екі жаста пайғамбарлар келіп көрді,

Үш жасымда қырық шілтен үйге келді,

Сол себептен алпыс үште ендім жерге.

Төрт жасымда хақ Мұстафа құрма берді.

Жол көрсеттім, қаншама жұрт дінге сенді

Кайда барсам Қызыр бабам қасыма ерді,

Сол себептен алпыс үште ендім жерге,-деп бұдан кейінгі бес-жеті жас аралығы, ораза тұту, зікір салу, жақсы-жаман іс-қылықтар сырын тану сипаттары жіті көрінеді. Түйінді тұста:

Ақыл алсаң жарандарға қызмет еткін,

Ізгі жүрек әзиздерге іззет еткін,-деп ақиқат мәнін, адалдық орнын, ізгілік жайынан сыр қозғайды. Тіпті, сегіз-тоғыз жаста айналасы айқындалып, өмір мәніне ден қойып, дүние-еәуи кеңістікке кең жол ашылады. «Хикмет айт деп басыма нұр шашылды»,- дегенді де бүкпесіз баяндайды. «Кәміл пірім Мұстафаға мойын бұрғын, Қай жерде де мадақ айтып тәжім қылғын»,- дегенді де негізгі қаперге алады. Ой түйінінде:

Құл Қожа Ахмет, он жаста боз баласың,

Қожалыққа мойын бұрмай толғанасың.

Қасірет қой қалар болса жолда басың,

Сол себептен алпыс үште ендім жерге,-деп байыпты байлам жасайды. Алла тағала орны, рух мәні, жаннат жайы, жұмақ жолы, ақыл-парасат өлшемі, ізгі жүрек нұры, жаназа-намаз сыры, дұға-тілек сипаттары, жаны жақсы жайсаң жандар орын-үлесі де негізгі назарда болады.

Ақиқат жол, ар-иман ұстанымы, өмір мұраты, дүние дидары, ғашықтық ғаламаттары – «6-хикмет» мәні мен мазмұнын құрайды. Он бір мен жиырма бір жас аралығындағы көрген-түйген жайттар, Алла ісі, хақ Мұстафа дидары мен аят-хадис мағынасы, жәннат жәйі кең түрде қозғалады. Ал, жиырма екі мен отыз жас аралығы («7-хикмет»), отыз бір мен қырық жас арасы («8-хикмет»), қырық бір мен елу жас мәні («9-хикмет»), елу бір мен алпыс үш жас сипаттары («10-хикмет») – Алланың ақ жолымен байланыстырылып, Жаратқаннан жәрдем тілеп, жан-жүрек, ақыл-парасат, иман нұры, дүние дидары, шарият шарттары, өмір тағылымы кең орын алады.

Ал, «11-хикмет» мәнінен адам әлемі, дүние дидары, өмір сипаты, туған жердің қасиеті мен күдіреті, ғаріптік мәні, қам көңіл жайы терең көрініс береді. Өмір тағылымы, уақыт рухы да танылады. Бастапқы тұста:

Уа, дариға, не істермін, ғаріп болдым,

Ғаріптікте қамкөңіл боп жүрмін енді.

Хорасан, Шам, Иракқа жол түсті де,

Ғаріптіктің мәнін әбден білдім енді.

Не көрсең де Қүдіреттің қалауынан,

Жүсіп солай айрылған Хананынан.

Туған өлкем мүбәрәк Түркістан шаһарынан

Мен де алыстап ет-бауырымды тілдім енді.

Немесе:

Еміренемін ел-жұртқа қаумалаған,

Бабам жатқан ақ топыраққа аунап алам.

Бабам рухын көремін де ойға қалам,

Не істерімді біле алмай таңмын енді.

Құл Қожа Ахмет, сөйлей бер Алланы айтып,

Дос-жарандар жүрегі тұрсын балқып.

Шаһарыма аңсаған келдім қайтып,

Түркістанда мазар болып қалдым енді,-десе, келесі кезекте (12-хикмет») Алла ісі, ақиқат мәні, әділет жолы айқындалады:

Тағат қылмай телмеңдеуден түк өнбес,

Дәрғаһына Алланың лайық болмай қалдым міне.

Ақиқаттың бұл сөздерін бар зейініммен ұқтым да,

Ләмәқанда хақтан сабақ алдым міне.

Немесе:

Алла дерті сатылмайды сұрасаң да,

Пірге қызмет ақылы емес ұнасаң да,

Мінәжатқа шын құлықсыз тұра салма,

Ләмәқанда хақтан сабақ алдым міне.

Ей, жарандар, ышқы дертіне дауа болмас,

Құштар көңіл дәптері де ада болмас,

Тар лахаттың асты-үсті жүдә болмас,

Ләмәқанда хақтан сабақ алдым міне,-деп Алла атын мадақ етеді. Жер мен көктің орны айқындалады. Өмір-дүние қызығы таразыға тартылады. Ақиқат жолы айқындалып, ақыл-парасат нұры, құштарлық мәні ашылды. Махшар күні, бақ пен тақ таласы, еңбек пен мехнат айырмасы, мінәжат пен хақ сипаттары да тиісінше көрініс береді.

Бұдан басқа, жер асты мекенінің мәні, алпыс үш жастың қадір-қасиеті, көк пен жердің арасы, өмір-тұрмыс сипаттары («13-хикмет»), Алланың ақ жолы мен ақырет мәні, ғашықтық ғаламаттары мен нәпсі, күнәнің салмақ-сыры («14-хикмет»), Алланың асыл нұрлары, Арыстан баб пен сахабалар ұлығы, ақырзаман мәні, тура жол, түзу тәрбие әсері («15-хикмет»), Тәңір сыйы, жан мен тән мәні, шын ғашықтықтың сыр-сипаты («16-хикмет»), Раббым атының ұлық сипаты, өмір-тұрмыс мәні («17-хикмет»), Алла аты мен ақ нұры, сырлы сипаттары («18-хикмет»), Жаратқан

жайы, қасірет мұңы, шарифат пен тариқат мәні («19-хикмет»), Тәубе мен ұрмақ жайы, көр азабы мен дозақ оты, намаз бен ораза орны («20-хикмет») т.т. ақиқат жолы, адалдық пен әділеттілік өлшемі, ар-иман мәні, дәстүр мен дүниетаным, татулық пен тұтастық, салауаттылық пен сыйластық сырлары, тағылымдық-тәлімдік қағидаттары кең орын алады. Маңыздысы, Алла ісі, ақиқат жолы, адам әлемі, өмір-тұрмыс мәні, дүние дидары, уақыт рухы жан-жақты ашылып, көк пен жер арасындағы құбылыстардың белгі-ерекшеліктері, қырлы-сырлы сипаттары айқындалып, тәлімді тұстары жан-жақты айқындалады.

«Хикметтер» жүйесінен адами мұраттар мен абзал борыш, қарыз-парыз ісі, жауапкершілік жүгі, ізгілік пен мейірім, қарапайымдылық пен қайырымдылық, еңбек пен тәртіп, сабыр мен рахым, талап пен төзім, ұят-ождан иірімдері кеңінен көрініс береді. Сөйте тұра, дүниеәуи кезеңдегі пенделік тіршіліктің мәнсіз-нәрсіз, тұрлаусыз тұстары, нәпсіқұмарлықтың адасуға, азып-тозуға апарар «қысқа жолы», қысқасы өмір тағылымының үлгілі-ғибратты қырлары кең түрде қозғалады. Әсіресе, «Өз көркіңе өзің мәз бола берме, Өзіңе-өзің сұқтанғаның, сірә жөн бе?»-деп өмір-дүниенің сыр-сипаттарына ден қояды («21-хикмет»). Керісінше, Алланы ауызға алып, тақуалық жолды ұстанып, тәубеге келу, кісілік пен кішілік, келешекті ойлағанның абзал тұстарына назар аударылады. Аз ұйықтап, сергек жүрудің – салауатты өмір салтындағы орын-үлесі көрсетіледі. Менмендік пен тәкаппарлықтың – тамұққа бастар «құпиясы» да айтылады. «Нәпсі де бір дүз құсындай байқап көрсең»-деп адасуға бастар, шайтан құрған торға түсер тар жол, қапасты қауіпті қаперге салады. Иманды алыстатып, азып-тозар, жат әрекет, теріс жолға түсірер, жын кейпіне енер қараңғылық жайын алға тартады. Ақиқат жолына батыл бағыттап, дәстүр мен дүниетанымға, дін-ділге, өткеннен өнеге, ғибрат алудың мәнін, қыр-сырын ашады.

Ал, ғашықтық ғаламатын әр қырынан сөз етіп, жан мен тәнге әсерін, сыр-сезімге қозғау салып, көңіл толқынын тербейтін тұстары да мәнді бағыт алады. Ғашықтық пен құмарлық, мейірім мен шапағат, тұрақтылық

пен сыйластық сырлары, жалған сүйіспеншілік пен нәпсінің адастырар тұрлаусыз мәні, сиықсыз сиқы да кең түрде баян етіледі. Қияметтің қиындығы, ғайбат айту мен надаңдықты, нәпсінің жат ірекет, теріс жолға түсірер «көлеңкелі жолы» көрсетіледі («22-25 хикмет»). Сонымен бірге, хақ жолының ақиқатқа бастар ұнамды тұстары, жақсы-жаманды айырып, ар-иманға ден қойып, Аллаға сыйынып, дұға-тілекте болу мәні де тиісінше орын алады. Ақиқат жолының әділеттілікке бастап, бақыт-қуанышқа бөлейтіні, ар-иманды таразы етіп, ақыл-парасат нұрына, ізгілік пен мейірім шуағына, салтанат сарайына ендірер ғажайып-ғаламат мәні мен кең өрісі, сәулелі сәттері алға тартылады. Мұның бәрі-баршасы адам әлемін, өмірі мен еңбегін, дүние дидарындағы артық-кем тұстарды байыпты бағдарлап, заман мен ортаның, халықтың тірлік-тынысын, арман-мақсатын, мұң-мұқтажын танып-таразылап, тиісті тұстарда – ақиқат жолына, ар-иман мәніне, исламият иірімдеріне кең өріс ашады. Ислам дінінің қағидат-қасиеті, жәннәт пен жаһаннам жайы, шарифат шарттары да өмір-дүние, тарих-таным, тұрмыс-тіршілік иірімдерімен байланыс-сабақтастықта көрініп отырады. Адами мұрат, адамгершілік қағидаттары, дәстүр мен дүниетаным, дін-діл мәні, қоғам мен заман шындығы, дәуір дидары, жауапкершілік жүгі, ар-иман иірімі, еңбек пен зейнет мәні, тарих пен таным, отан мен отбасы, тәлім-тәрбие мен сыйластық сырлары, өмір тағылымы, уақыт өрнектері айқын сипат алады. Демек, ақиқат жолы – адам мұратын, адамгершілік құндылықтарын, өмір мәнін, дүние сырын, еңбек мерейін, ақыл-парасат нәрін, ар-иман нұрын, қанағат-сауап сипаттарын, дәстүр мен дүниетаным арналарын айқындауда маңызы зор.

Бірқатар хикметтер мәні мен мазмұнынан, табиғаты мен тағылымынан Алла жолы мен ісі, ақиқат мәні мен қасиеті, дін мен діл, мағрифат пен мінәжат, жүрек ісі, рахым нұры, жан мен тән сипаты терең көрініс береді («26-30 хикмет»), адалдық мәні мен әділет жолы, дәуір дидары мен заман шындығы, адам әлемі мен еңбек орны, дін-діл мәні, ораза-намаз бен ібіліс-шайтан сипаты («35-40 хикмет»), Қағба есігі, құран, аят, хадис сипаттары, мұсылман-

дық жолы, ар-иман иірімі, дұға-ниет, тілектер тоғысы, шарифат негіздері («45-50 хикмет»), әлемнің иесі – Алланың қасиет-құдіреті, он сегіз мың ғаламның құпиясы, екі дүниенің сыр-сипаттары, жақсылық пен жамандық арасы, мұсылман мен кәпір айырмасы, менмендік пен тәкаппарлықтың көлеңкелі қырлары, нәсіп пен нәпсіқұмарлықтың белгі-ерекшеліктері, халық пен залымның, пейіш пен дозақтың өзіндік өзгешеліктері («55-60 хикмет»), «Өмір заңы – дүниеге келмек, өлмек» екені, Алла ісі, Хақ дидары, ел-жер, топырақ мәні, адамзат пен азамат орны, ақыл-парасат нұры, білім-ғылым жүйесі, дін мен діл, жан мен тән, жүрек жайы, еңбек рахаты, қанағат пен қайырымдылық, мейірім мен шапағат, сыйластық сырлары, махаббат мерейі, имандылық иірімі мен тәлім-тәрбие тағылымы («65-70 хикмет»), бәрі-баршасы мәнді-нәрлі, жүйелі жеткізіледі. Мұның мәні профессор М. Жармұхамедұлы айтқанындай: «Қожа Ахмет Ясауи өзінің өлмес мұрасы «Диуани хикметі» арқылы алдымен түрік әдебиетіндегі, қала берді қазақ әдебиетіндегі дидактикалық сипаттың кең қанат жайып, өркендеуіне елеулі ықпал етті. Мұсылмандық шарттарын сөз етіп, сопылықтың дәні – имандылық, адамгершілік, сабырлылық, әділдік, шындық мәселелерін жырлауда тыңнан жол тауып, жаңа бағытқа өріс ашты» [8, 16].

Қ.А. Ясауидің «Хикметтер» мұрасының тұтас мазмұны мен асыл өзегінде – ақиқат жолы, сопылық идея, халықтық қағидаттар мол. Профессор Ә. Дербісәлиев атап көрсеткеніндей: «...Қожа Ахмет Иассауи хикметтері тақуалық ғұмыр, ғаріп, пақыр, жетімдерге пана болып, қамқорлық жасау, Алла елшісінің жолын ұстау, өмірді босқа өткізбеу. Һәм Құрани кәрімнің сүре, аяттарындағы уағыздар мен Мұхамед пайғамбарымыздың қасиетті хадистеріндегі өсиетнамаларды еске түсіреді. Сайып келгенде, ұлы ақын бұрынырақ ғұмыр кешкен мұсылман шығысының ойпаздары мен даналарының кәміл адам тәрбиелеу туралы идеясын алға тартады, әрі ол софылық тағылым, дәстүрмен сабақтасып жатады» [7, 155].

Ақиқат жолы мен адами мұраттардың мәні зор, арна аясы мен өрісі кең. Осы орайда,

шындыққа жүгінсек: «...Ахмет Ясауи арқасында сопылық ілімнің философиялық жүйе ретінде түркі халықтары рухани дүниетанымында шешуші маңызы болды. Егер түркі халқы оған дейін Тәңірге сыйынса, енді олар Аллаға табынды. Осы арқылы олар Шығыс философиясы мен әлемдік діни пәлсапаны танып білді» [9, 38]. Мұның мәнісі, Орталық Азияда кең тараған софылық Һәм діни-тақуалық идеяның басты өкілі Һәм насихатшысы Қ.А.Ясауидің негізгі еңбегінен: «Диуани Хикматтан» қазақ халқының ертедегі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына, этнографиясына, экономикасына қатысты бағалы деректер табуға болады» [10, 61]. Осы реттен келгенде, Қ.А. Ясауи дүниетанымы терең, ақындық рухы асқақ, ал софылық ағым бағытындағы басты туындысы: «Хикметтер» ислам дінінің негіздерін халық ұғымына жақын, ақындық дәстүрмен ұғындырады. Діни қағидаттарды кісілік, имандылық секілді этикалық, эстетикалық кеңістікке алып шықты» [11, 337]. Нәтижесінде, софылық идеяны, тақуалық жолды мұрат етті. Өйткені: «Софизм – ойлау тәсілі» [12, 139].

Нәтижелер

Қ.А. Ясауидің «Хикметтер» мұрасы өз кезеңі мен өмір белестерінің бүгін болмысын, көрген-түйген тәжірибе тәлімін кең түрде қозғайды. Ақиқат жолына жету мәнін, ізденістері мен іркілістерін жастық кезеңімен, есею-өсу жолдарымен байланыстырады. Отан мен отбасы құндылықтарын негізге алады. Алла ісі, Хақ дидары, ақыл-парасат, жүрек жайы, мейірім шуағы, имандылық иірімі өмір тағылымымен телқабыс өріс алады. Оны ақындық әлемімен ұштастырады, ұстаздық ұлағатпен, ғұламалық тереңдікпен, кемеңгерлік көрегендікпен де жүйелі дамытып, байыпты тұжырымдар жасайды. Біздіңше, «Хикметтер» жүйесінің мән-мазмұны мен тұтас табиғатынан жалпыадамдық мәселелер – адам мұраты, еңбегі мен өмір өнегесі кең түрде қозғалады. Ел-жер мәні, дәстүр мен дүниетаным, дін мен діл, отан мен отбасы құндылықтары жан-жақты ашылады.

Тарих тағылымы мен таным арналары, Хақ Тағала, Құран нәрі, аят-хадис, жан-тән сипаты, софылық идеясы кең өріс алады. Ар-ождан, жәннат пен дозақ, дұға-тілек, ғалам мен ғалым, қанағат пен рахым, мінез бен сабыр, нәпсі-шайтан, жастық пен достық сыры, кісілік пен кішілік, қарапайымдылық қағидаты, имандылық иірімі т.с.с. өмір, тұрмыс-тіршілік негізінде кеңінен көрінеді. Демек, «Хикметтер» мұрасы ақиқат жолын, әділетті істі, адам мұраты мен өмір мәнін, дүние дидарын, ғалам сырын, отан мен отбасы құндылықтарын көрсетуімен – жалпыадамдық мәселелерді кең түрде қозғайды. Алла ісін, Құран нәрін, софылық идеяны жүйелі сөз етуімен де адам факторын, әлемдік үдерістер мәнін кең түрде айқындайды. Мұның бәрі-баршасы адамзат қоғамы мен жалпыадамдық мәселелермен берік үндесіп, кеше мен бүгін мәні айқындалып, байланыс-сабақтастық үдерістерін дамыта түсері анық. Ақиқат жолы, адамдық мұрат, ғаламдық үдерістер, өмір тағылымы мәнді.

Анығында, ақиқат жолы айқын. Адамгершілік мұраттары мен қағидаттары мәнді. Алла ісі, Құран нәрі, Мұсылманшылық шарттары берік. Дидактикалық-фәлсафалық Нәм софылық сипаттар көңілге қонымды.

Қорытынды

Қ.А. Ясауи «Хикметтері» адамзаттық құндылықтар мен жалпыадамдық мәселелерді

кең түрде қозғап, қоғам мен заман шындығын, дүниеәуи құбылыстар мен жаратылыс жайын, адам мұраты мен өмір мәнін, ғалам ғажаптарын, дін-діл, ар-иман, жан-тән құбылыстарын, ақиқат мәні мен әділеттілік жолын, ақыл-парасат пен білім-ғылым жүйесін, еңбек мерейі мен жүрек ісін, жастық пен достық салтанатын, қанағат, рахым, сабыр, сөз сырын, тіл құнарын, тәрбие тағылымдарын жан-жақты ашады. Бұдан байқалатыны, «Хикметтер» мәні – адамзат қоғамы мен жалпыадамдық мәселелерді ақиқат жолы, әділетті іс аясында сөз етеді. Алла мен Құран баянын кең түрде айқындап, адам мұраты мен өмір мәнін, адамгершілік қағидатын ақыл-парасат биігінде танып, байыпты тұжырымдар жасайды.

«Хикметтер» бағыты мен бағдарынан, бүтін болмысы мен фәлсафалық өзегінен – адам әлемі, еңбегі мен өмірі, қоғам мен заман, ақыл-парасат нұры, дәстүр мен дүниетаным арналары, ізгілік пен жасампаздық жолы, халықтық қасиет, елдік-ерлік шежіресі, кемелдік пен қарапайымдылық қағидаттары, діни-иман жайттар, ар-намыс, мәдени-рухани арналар, отбасы құндылықтары, береке-бірлік, уақыт бедері, салауаттылық салты, әлеуметтік теңсіздік, тұрмыс-тіршілік тынысы терең танылады. Бастысы, ақиқат жолы, адами мұраттар, адамгершілік пен қарапайымдылық қағидаттары маңызды мәнге ие болады. Мұның қазіргі кезеңде де мәні жоғары, өзектілігі айқын.

Әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев Қ-Ж. Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам (Қазақстан халқына Жолдауы). – «Егемен Қазақстан», 2022.
2. Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2000. – Б.424-425.
3. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. –229 -231 бб.
4. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық.– Алматы:Санат, 1997. – 128 б.
5. Мырзахметұлы М. Ясауидегі «жан ғалымы, тән ғалымы» хақында. Қ. А. Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері. Халықаралық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2008. – Б. 11.
6. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Оқу-құралы. – Астана: Елорда, 2001. – 79-80 бб.
7. Иассауи Қ. А. Хикметтер. Аударған Ә.Жәмішұлы. – Алматы: Өнер, 1995. – 208 б.
8. Жармұхамедұлы М. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері. Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері. Халықаралық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2008. – 16 б.

9. Қазақтар. Тарихи тұлғалар. – Алматы: Қазақстан даму институту, 1998. – 38 б.
10. Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А. Елтұтқа. – Астана: KUL TEGIN, 2001.– 61б.
11. Классикалық зерттеулер. Көп томдық 17-том. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013.– 337б.
12. Есім Ф. Мұң. Роман. – Нұр-Сұлтан: Абай академиясы, 2022.– 139 б.

References

1. Tokaev K-Zh. Adiletti memleket. Birtutas ult. Berekeli qogam [A just state. United Nation. Blessed society] [Kazakhstan halkyna Zholdauy] (Egemen Kazakstan, 2022.).
2. Turkistan. Halykaralyk ensiklopedia [International Encyclopedia] – («Kazak ensiklopediasynyn» Bas redaksiasy, Almaty, 2000, 424-425 p.).
3. Dulatov M. Shygarmalary (Zhazushy, Almaty, 1991).
4. Suyinshaliev Kh. Kazak adabietinin tarihy [History of Kazakh literature] (Sanat, Almaty, 1997, 128 p.).
5. Myrzahmetuly M. Yasauidegi «Zhan galymy, tan galymy» hakynda [In the case of «Scientist of the soul, scientist of the body» in Yasawi] K. A. Yasau murasy men iliminin zerttelu maseleleri [Problems of studying the legacy and teachings of Yassawi], Halykaralyk konferensia materialdary [Proceedings of the International Conference] (Arys, Almaty, 2008, 11 p.)
6. Kyraubaikyzy A. Ezhelgi adabiet [Ancient literature] (Elorda, Astana, 2001, 79-80 p.).
7. Yasau K. A. Hikmetter. Translated by A. Zhamishuly (Oner, Almaty, 1995, 208 p.).
8. Zharmuhameduly M. Kozha Ahmet Yasau hikmetteri. Kozha Ahmet Yasau muralary men iliminin zerttelu maseleleri [The wisdom of Khoja Ahmed Yasawi. The purpose of the event is to study the heritage and teachings of Khoja Ahmed Yasawi] Halykaralyk konferensia materialdary [Proceedings of the International Conference] (Arys, Almaty, 2008, 16 p.)
9. Kazaktar. Tarihi tulgalар [Historical figures] (Kazakhstan Development Institute, Almaty, 1998, 38 p.).
10. Zholdasbekuly M., Salgarauly K., Seidimbek A. Eltutka [Eltutka] (Kultegin, Astana, 2001, 61 p.).
11. Klasikalyk zertteuler [Classical studies]. Multi - volume. Volume 17. (Adabiet alemi, Almaty, 2013, 337 p.).
12. Esim G. Mun [Sadness]. Novel (Nur-Sultan, Abai Academy, 2022, 139 p.).

Р.С. Турысбек

Евразийский национальный университет Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Основы гуманизма и нравственности (по хикметам Ходжи Ахмеда Ясави)

Аннотация. В статье рассматриваются история жизни Ходжи Ахмеда Ясави, ставшего духовным отцом тюркского народа, а также содержание и просветительские назидания его бесценного наследия - книги «Дивани Хикмет» («Слова мудрости» – «Хикметы), касающиеся пути истины Аллаха, человеческих идеалов и нравственных принципов, реалий общества и времени, сущности жизни, религии, совести, чести и здравомыслия, исламского воспитания, софистических идей, ценностей и традиций народа, мировоззрения и ответственности, молодости и дружбы, человечности и проявления уважения к старшим, секретов взаимоуважения и нравственных качеств.

Гениальный облик, ученое назидание и мудрость К.А. Ясави переплетаются с ценностями Родины и семьи в книге «Хикметы», всесторонне двигаются вокруг познания и уважения Творца, поклонения Аллаху, познания его добродетели, верности человеческому пути. Из мира К. А. Ясави очевидно почтение человеческой цели и благородного дела.

Через «Хикметы» К.А. Ясави затрагивает общечеловеческие вопросы, проповедует путь Ислама и проявляет верность воле Аллаха. Он глубоко понимает реалии общественной ситуации и времени, человеческий фактор, жизнь народа, интересы и мечты. Строго соблюдает путь истины и историзма, условия Софийской идеи и шариата. Как яркий представитель Софийской поэзии, гений и мудрец в Казахстане и Средней Азии, он написал мудрые слова, циклические стихи, широко показал путь истины, справедливое дело, идеалы человека, сущность труда, жизненный опыт.

Ключевые слова: человеческий фактор, нация, ислам, религия, вера, традиции, мировоззрение, духовность, хикмет, софийская идея.

R.S. Turysbek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Fundamentals of humanism and morality (on the Hikmetas of Khoja Ahmed Yassawi)

Abstract. The article tells about the essence and educational edifications of the book “Divani Hikmet” (“Words of wisdom” – “Hikmet”) – the history of the life and priceless heritage of Khoja Ahmed Yasawi, who became the spiritual father of the Turkic people, and about the path of Allah’s truth in it, human ideals and moral principles, the realities of society and time, world diodes, the essence of religion, the spinning of faith and honor, the dimension of sanity, Islamic education, the Sofia idea, the values of the people and the land, the channel of traditions and worldview, the burden of responsibility, the feature of youth-friendship, humanity and respect for elders, moral qualities.

K.A. Yasavi’s brilliant appearance, scholarly edification and wisdom are intertwined with the values of the Motherland and family in the book “Hikmet”, comprehensively move around the knowledge and respect of the Creator, worship of Allah, knowledge of his virtue, loyalty to the human path. From the world of K. A. Yasavi, the reverence for human purpose and noble cause is obvious. Freely penetrating into the secrets of morality, justice, creativity, responsibility, kindness, kindness, respect, the socio-social essence, historical and cultural trends and artistic and spiritual character are widely revealed.

Through the “Hikmet” K.A. Yasavi touches on universal issues, preaches the way of Islam and shows loyalty to the will of Allah. He deeply understands the realities of the social situation and time, the human factor, the life of the people, interests and dreams. Strictly observes the path of truth and historicism, the conditions of the Sofia idea and Sharia. As a bright representative of Sofia poetry, a genius and a sage in Kazakhstan and Central Asia.

Keywords: Human factor, nation, Islam, religion, faith, traditions, worldview, spirituality, hikmet, Sofia idea.

Автор туралы мәлімет:

Тұрысбек Р.С. – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Turysbek R.S. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.